

พัฒนาการของเกษตรกรรมในสังคมไทยและแนวทางการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือน
ของเกษตรกรสู่การพัฒนาสังคม
The Development of Agriculture in Thai Society and the Guideline
of Farmer-Household Economic Management Toward Social
Development

อับดุลอาซิม แมเราะ¹ ประจวบ ทองศรี²
Abdul-asim Maeroh, Prachuab Tongsri

บทคัดย่อ (Abstract)

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอเกี่ยวกับพัฒนาการของเกษตรกรรมในสังคมไทย และแนวทางการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนของเกษตรกรสู่การพัฒนาสังคม เป็นการศึกษาโดยการสืบค้นและรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร บทความวิชาการ รวมถึงงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และผู้ศึกษาประเมินคุณค่าเอกสารต่าง ๆ ด้วยวิธีการวิพากษ์ภายในเพื่อตรวจสอบความครอบคลุมและสอดคล้องของเนื้อหาเกี่ยวกับชื่อเรื่องที่ศึกษา จากนั้นจึงวิเคราะห์เอกสารอีกครั้งตามหลักเกณฑ์ของ Scott ประกอบด้วย 1) ความถูกต้อง 2) ความน่าเชื่อถือ 3) ความเป็นตัวแทน และ 4) ความหมายชัดเจน ส่วนการวิเคราะห์ข้อมูลใช้วิธีการสรุปและตีความเพื่อนำเสนอผลการศึกษา ผลการศึกษาพบว่าพัฒนาการของเกษตรกรรมในสังคมไทยแบ่งออกเป็น 3 รูปแบบ ได้แก่ เกษตรกรรมแบบยังชีพ เกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ และเกษตรกรรมแบบยั่งยืน ซึ่งในแต่ละรูปแบบจะมีความสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจครัวเรือนในระดับที่แตกต่างกัน เพราะบริบทของสังคมในแต่ละยุคที่เกิดการเปลี่ยนแปลงจะมีภาพรวมทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกัน ส่วนแนวทางการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนของเกษตรกรซึ่งนำไปสู่การพัฒนาสังคม พบว่า มีหลายแนวทาง ได้แก่ การประยุกต์ใช้หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง การประยุกต์ใช้แนวคิดการเกษตรทฤษฎีใหม่ในการจัดการด้านผลผลิตทางการเกษตร การจัดทำบัญชีครัวเรือน และการบริหารจัดการหนี้สิน และยังพบว่าปัจจัยด้านจิตวิทยา อาทิ แรงจูงใจ การมุ่งสู่ความสำเร็จมีความสัมพันธ์การจัดการด้านเศรษฐกิจครัวเรือนด้วยเช่นกัน

คำสำคัญ (Keywords): เศรษฐกิจ; การจัดการเศรษฐกิจครัวเรือน; การพัฒนาสังคม

Received: 2022-08-06 Revised: 2022-08-18 Accepted: 2022-08-19

¹ หลักสูตรการบริหารสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี social administration course Faculty of Humanities and Social Sciences Prince of Songkla University Pattani Campus. Corresponding Author e-mail: zimbodylam@gmail.com

² คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี Faculty of Humanities and Social Sciences Prince of Songkla University Pattani Campus

Abstract

This article intends to present the development of agriculture in Thai society and the guideline of farmer-household economic management for social development. It was studied by searching for data from documents academic articles and research concerns. The author assessed the values of the documents using internal critique methods to verify the coverage and consistency of the content with the titles studied. The document was then re-analyzed according to Scott's principles as follows: 1] Corrective 2] Confidential 3] Representative and 4] Clarity. Analyze data by summarizing and interpreting it to present fact-finding. The results found that the development of agricultural forms in Thai society could divide into 3 types: Subsistence agriculture or traditional, Commercial agriculture, and Sustainable agriculture. Each model has a different relationship with the household economy. Because the context of the society in each changing era will have a different economic overview. As for the farmer's household economic management toward social development, it was found that there are several approaches as follows: Applying Sufficiency Economy Philosophy, Application of new agricultural concepts in agricultural production management, Household accounting management, and Debt management. It also found that psychological factors such as motivation and success were also related to the management of the household economy.

Keywords: Economic; Household economic management; Social management

บทนำ (Introduction)

“เกษตรกรรม” เป็นอาชีพหลักของสังคมไทยมาตั้งแต่อดีต ซึ่งเกิดจากการที่ประเทศไทยตั้งอยู่ในเขตละติจูดต่ำ จึงทำให้มีสภาพภูมิอากาศที่เหมาะสมกับการเพาะปลูก และเมื่อเป็นเช่นนี้ ในระยะเวลาที่ผ่านมาเศรษฐกิจหลักของสังคมไทยจึงขึ้นอยู่กับการทำเกษตรกรรม และเกษตรกรรมในสังคมไทยได้มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง จากการทำการเกษตรแบบดั้งเดิม การทำการเกษตรร่วมสมัยมาสู่การทำการเกษตรแบบยั่งยืนตามลำดับ (สุวิทย์ เหลืองลักษณ์, 2560) และจากการพัฒนาการทำการเกษตรในแต่ละช่วงเวลาที่ผ่านมา ความสำคัญและคุณค่าที่ได้รับก็จะมี ความแตกต่างกันออกไป โดยกิตติศักดิ์ ทองมีทิพย์ (2564) กล่าวว่า จากการที่เกษตรกรรมเป็นงานที่เกี่ยวข้องกับการผลิตอาหารเพื่อมนุษย์และสัตว์ ทำให้สามารถสังเกตได้อย่างชัดเจนว่าในความเป็นจริงนั้น การพัฒนาเกษตรกรรมมีจุดเริ่มต้นมาจากพฤติกรรมการปรับตัวของเกษตรกรเพื่อจะดำเนินการเปลี่ยนแปลงสิ่งต่าง ๆ ที่ส่งผลต่อการพัฒนาในระดับภาพรวมของประเทศ (สำนักงานพัฒนาการวิจัยการเกษตร (องค์การมหาชน), 2561) สังคมไทยกับการทำเกษตรกรรมจึงมีความผูกพันกันมาโดยตลอด กล่าวได้ว่าในแต่ละยุคของการพัฒนาด้านเกษตรกรรม จะส่งผลต่อเศรษฐกิจ

ครัวเรือนของครอบครัวเกษตรกร ซึ่งประกอบด้วยผลผลิตทางการเกษตรของครัวเรือน รายได้ การออม หนี้สิน ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะส่งผลกระทบต่อความเป็นอยู่ที่ดีของครอบครัวเกษตรกร

เมื่อครอบครัวเกษตรกรมีสภาพความเป็นอยู่ที่ดี หรือ เมื่อระดับของเศรษฐกิจครัวเรือนของครอบครัวเกษตรกรอยู่ในระดับที่ดี สิ่งเหล่านี้จะเป็นตัวชี้วัดถึงระดับของการพัฒนาชุมชนและสังคมนั้น ๆ ในที่สุด ดังนั้น บทความนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอเกี่ยวกับพัฒนาการของระบบเกษตรกรรมในสังคมไทยในแต่ละยุค และนำเสนอแนวทางการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนของเกษตรกรซึ่งนำไปสู่การพัฒนาสังคม โดยนำเสนอเป็นลำดับขั้นตอน ดังนี้

พัฒนาการของเกษตรกรรมในสังคมไทย

พัฒนาการของระบบเกษตรกรรมในสังคมไทยเกิดขึ้นภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ซึ่งนโยบายพัฒนาการเศรษฐกิจระหว่าง พ.ศ. 2504-2509 มีวัตถุประสงค์เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพและปริมาณของการผลิตพืชผลเกษตรกรรม และพัฒนาการดังกล่าวสามารถแบ่งได้เป็น 3 ยุค คือ ยุกระบบเกษตรกรรมแบบยังชีพซึ่งเป็นลักษณะและรูปแบบของสังคมเกษตรกรรมในสังคมไทยมาตั้งแต่อดีต ดังนั้น ในช่วงแผนพัฒนาฯ ที่ 1 ถึงต้นแผนพัฒนาฯ ที่ 3 (พ.ศ. 2504 – พ.ศ. 2516) จึงมีเป้าหมายการผลิตเพื่อเลี้ยงชีพโดยใช้ต้นทุนต่ำ และปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงในระยะต่อมา เกิดจากการเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่เริ่มใช้อย่างจริงจังมากขึ้น และต่อมาคือ ยุกระบบเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ซึ่งเกิดขึ้นในช่วงปลายแผนพัฒนาฯ ที่ 3 ถึงปลายแผนพัฒนาฯ ที่ 6 (พ.ศ. 2517 – พ.ศ. 2533) โดยมีวัตถุประสงค์ในการผลิตเพื่อจำหน่ายโดยใช้ปัจจัยการผลิตเต็มที่เพื่อให้ได้ผลตอบแทนสูงสุดต่อหน่วยพื้นที่ และปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงในยุคนี้ เกิดจากแนวคิดและนโยบายการปฏิวัติเขียวและการพัฒนาเศรษฐกิจการเกษตร และต่อมาคือยุกระบบเกษตรกรรมเชิงทวิลักษณ์หรือแบบผสมผสาน ซึ่งหมายถึงระบบเกษตรกรรมที่มีทั้งการเกษตรเชิงแข่งขันและการเกษตรแบบยังชีพซึ่งเกิดขึ้นในช่วงต้นของแผนพัฒนาฯ ที่ 7 ถึงแผนพัฒนาฯ ที่ 9 (พ.ศ. 2534 – พ.ศ. 2549) โดยมีเป้าหมายการผลิตเพื่อขายให้ได้ผลตอบแทนสูงโดยลดต้นทุน และปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงในยุคนี้ คือ กระแสการทำการเกษตรแบบยังชีพและรายละเอียดยุคนี้

“เกษตรกรรมแบบยังชีพ” เป็นวิถีชีวิตของสังคมเกษตรกรรมไทยมาตั้งแต่สมัยโบราณ โดยเป็นการเพาะปลูกแบบดั้งเดิมที่อาศัยธรรมชาติและเกษตรกรจะทำการเพาะปลูกตามฤดูกาล ดำเนินการไถกลบดินในฤดูใบไม้ผลิ หวานเมล็ดพันธุ์เพาะปลูกในช่วงฤดูร้อน และเก็บเกี่ยวผลผลิตในช่วงฤดูใบไม้ร่วง และหยุดพักการดำเนินกิจกรรมทางการเกษตรในฤดูหนาวหรือมีการดำเนินกิจกรรมใด ๆ ที่เป็นไปตามรูปแบบของแต่พื้นที่หรือสังคมนั้น ๆ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถูกดำเนินมาเป็นระยะเวลายาวนาน และในเวลานั้นยังเป็นระบบเกษตรกรรมที่ไม่มีการใช้ยาฆ่าแมลงและปุ๋ยเคมี จึงส่งผลให้ผลผลิตทางการเกษตรที่ได้นั้นอยู่ในระดับต่ำ โดยที่ในการทำการเกษตรในพื้นที่ขนาด 100 ตารางวา จะได้ผลผลิตเพียง 41 ลิตรโดยประมาณ อีกทั้งผลผลิตทางการเกษตรขึ้นอยู่กับธรรมชาติ สภาพของดิน ฟ้า อากาศ (Seasonality) และเมื่อใดที่ต้องประสบกับภัยพิบัติ หรือ ภัยธรรมชาติ ก็ส่งผลกระทบ

ต่อผลผลิตและการเก็บเกี่ยวจนทำให้เกิดภาวะขาดแคลนเสบียงอาหารขึ้น (สุวิทย์ เหลืองลักษณ์, 2560) แต่อย่างไรก็ตาม ในสังคมการทำเกษตรแบบดั้งเดิมนั้น ถึงแม้จะประสบปัญหาดังที่กล่าวมาแต่ปัญหาดังกล่าวก็ยังไม่ส่งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจครัวเรือนของเกษตรกรเท่าใด และการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนก็ยังคงดำเนินไปได้ตามอัตรา และยังไม่กระทบต่อการพัฒนาชุมชนหรือคุณภาพชีวิตของผู้นั้นในสังคมยุคนั้นเช่นกัน เนื่องจากวัตถุประสงค์ของการเกษตรในยุคนั้นเป็นแบบยังชีพ เพียงแค่เลี้ยงปากท้องในการดำรงชีวิตไปในแต่ละวัน หากเพียงแต่ว่าเมื่อเกษตรกรทำการเพาะปลูกหรือสามารถทำการเกษตรที่เกิดเป็นผลผลิตที่ได้ปริมาณมาก ก็จะถือเป็นผลพลอยได้ที่จะมีอาหารการกินสำหรับแปรเปลี่ยนเป็นพลังงานในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ได้มากตามไปด้วยเช่นกัน (กิตติศักดิ์ ทองมีทิพย์, 2564)

“เกษตรกรรมเชิงพาณิชย์” หรือการเกษตรแบบร่วมสมัย เป็นการดำเนินกิจกรรมการเกษตรในยุคต่อมา ซึ่งมุ่งเน้นการผลิตที่มีปริมาณจำนวนมาก เพราะเมื่อเกิดการปฏิวัติอุตสาหกรรมในระดับโลกปรากฏการณ์นี้ได้ส่งผลให้สังคมทั้งโลกเกิดการเปลี่ยนแปลง และพัฒนาจากสังคมเกษตรกรรมเป็นหลักมาสู่การเป็นสังคมอุตสาหกรรม ซึ่งผลผลิตในสังคมเกษตรแบบดั้งเดิมในลักษณะเศรษฐกิจแบบยังชีพจึงไม่พอเพียงต่อความต้องการของผู้บริโภคในสังคมอุตสาหกรรมปัญหาดังกล่าวจึงทำให้เกิดการนำเอาเทคโนโลยีด้านการเกษตรหลายรูปแบบเข้ามาใช้ในกิจกรรมการเกษตร โดยการทำเกษตรกรรมในช่วงยุคเกษตรร่วมสมัยจะได้รับอิทธิพลของการพัฒนามาจากอารยประเทศที่มีการส่งเสริมการเกษตรและพัฒนาชุมชนควบคู่กันไป พร้อมด้วยเคมีภัณฑ์ การปรับปรุงพันธุ์และเทคโนโลยีต่าง ๆ เข้ามามีบทบาทมากยิ่งขึ้นในภาคเกษตรกรรมจนมีความเป็นอุตสาหกรรม และถึงแม้ว่าเกษตรกรในช่วงของการพัฒนาเกษตรกรรมในระยะนี้ จะได้รับผลตอบแทนจากการทำการเกษตรจนเป็นที่น่าพอใจ หรือกล่าวได้ว่าในสังคมยุคนี้การจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนของเกษตรกรอยู่ในระดับที่ดี สังคมมีการพัฒนาในหลายด้าน ซึ่งในด้านการพัฒนาผลผลิตทางการเกษตรนั้น ถึงแม้ว่าเกษตรกรในยุคนี้อาจจะสามารถบำรุงรักษาพันธุ์พืชและสามารถกำจัดศัตรูพืชได้อย่างง่ายดาย แต่ในช่วงเวลาการรับผลตอบแทนที่จากการทำการเกษตรนั้นกลับไม่ได้มีระยะเวลาที่ต่อเนื่องกัน เนื่องจากเกษตรกรจะต้องใช้ระยะเวลาไปกับการจัดการปรับปรุงคุณภาพของพื้นที่เกษตรกรรมสำหรับการทำการเกษตรในช่วงถัดไป อีกทั้งการใช้ปุ๋ยเคมีและสารกำจัดศัตรูพืชสำหรับเกษตรกรได้ก่อให้เกิดมลพิษต่าง ๆ ตามมา และยังส่งผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมภายนอกของการเกษตรในรูปแบบดั้งเดิม ปัญหาเหล่านี้ส่งผลให้เกิดการเคลื่อนไหวและพัฒนาไปสู่การทำเกษตรแบบยั่งยืนในเวลาต่อมา กล่าวได้การพัฒนาของสังคมในยุคนี้นั้นมุ่งเน้นไปที่ระบบเศรษฐกิจแต่กลับมีปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม

“การเกษตรแบบยั่งยืน” ระยะเวลาที่เป็นช่วงเปลี่ยนผ่านของพัฒนาของเกษตรกรรมนั้นจากการทำเกษตรกรรมแบบดั้งเดิมมาเป็นเกษตรกรรมแบบร่วมสมัย โดยที่เกษตรกรได้พบกับปัญหาต่าง ๆ มากมาย จึงได้เดินทางมาถึงช่วงเวลาปัจจุบันที่เกษตรกรรมได้มีพัฒนามาถึงยุค “การเกษตรแบบยั่งยืน” หรือ ระบบเกษตรกรรมทางเลือก ซึ่งเป็นระบบเกษตรกรรมที่มีหลักการใหญ่ ๆ ที่คล้ายคลึงกัน โดยการเกษตรแบบยั่งยืนจะมอบความสำคัญกับสมดุลของระบบนิเวศ ผลผลิต

คุณภาพที่ดีและเพียงพอต่อเกษตรกรและผู้บริโภค การพึ่งพาตนเองรวมทั้งการให้ความสำคัญกับสังคม ชุมชนและท้องถิ่น ซึ่งหลักการสำคัญที่สุดที่มีร่วมกันของเกษตรกรรมแบบยั่งยืน คือ การผลิตอาหารและปัจจัยที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตมากกว่าผลิตเพื่อการส่งออก และมีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติให้เกิดประโยชน์สูงสุด โดยไม่เกิดผลกระทบเชิงลบต่อสิ่งแวดล้อม อีกทั้งยังมีระบบการผลิต การบริโภคและการใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นที่มีความสมดุล ในขณะที่อาหารที่ผลิตได้ต้องเป็นอาหารที่มีคุณภาพปลอดภัยปราศจากสารพิษตกค้าง และเปิดโอกาสให้สมาชิกในครอบครัวสามารถทำงานร่วมกันได้อย่างมีความสุข สามารถใช้ชีวิตอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้อย่างกลมกลืน อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าการทำเกษตรแบบยั่งยืนมุ่งเน้นไปที่ความปลอดภัย แต่การทำเกษตรแบบยั่งยืนกลับไม่ได้ตอบสนองต่อระบบอุตสาหกรรมเกษตรเท่าใดนัก เพราะมุ่งเน้นไปที่การผลิตเพื่อการบริโภคในครัวเรือนมากกว่าการผลิตเพื่อส่งออกในลักษณะของอุตสาหกรรมเกษตร ซึ่งดูคล้าย ๆ กลับระบบเกษตรกรรมจะย้อนกลับไปที่รูปแบบการเกษตรแบบยังชีพอีกครั้ง ซึ่งในเวลาต่อมาจึงได้มีการพัฒนาแนวคิดเกษตรอินทรีย์ขึ้นมาอย่างจริงจัง เพื่อให้สามารถตอบสนองความต้องการของสังคมและเศรษฐกิจได้อย่างครอบคลุมในทุกมิติ ซึ่งการพัฒนาของสังคมในยุคนี้จึงเป็นการพัฒนาที่เป็นรูปธรรมในด้านการพัฒนาความปลอดภัยและความเป็นอยู่ที่ดีของครอบครัวเกษตรกร ในขณะที่มีความพยายามในการสร้างความสมดุลระหว่างระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพกับระบบเกษตรแบบยั่งยืน

กล่าวโดยสรุปพัฒนาการของการเกษตรในแต่ละยุคดังที่กล่าวมา จะพบว่ามีความเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของครอบครัวเกษตรกรหรือเศรษฐกิจครัวเรือนของเกษตรกร ซึ่งเป็นตัวชี้วัดระดับการพัฒนาของสังคมอย่างชัดเจน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์และเกี่ยวข้องกันอย่างแยกไม่ออก นั่นคือสังคมจะพัฒนาได้จำเป็นต้องจัดการความเป็นอยู่ของครอบครัวเกษตรกรให้ดีขึ้นหรือจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนให้ดีขึ้นนั่นเอง แต่อย่างไรก็ตามแม้ว่าในปัจจุบัน ถึงเกษตรกรจะมีการเข้าถึงด้านการศึกษาที่เพิ่มสูงขึ้นในช่วงเวลาไม่กี่ปีที่ผ่านมา แต่ก็ยังคงตามหลังกลุ่มประชากรที่มีสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมอื่น ๆ อยู่มาก เช่นเดียวกับความสามารถในการเข้าถึงบริการและข้อมูลข่าวสารทางการเงิน อีกทั้งครอบครัวเกษตรกรยังต้องเผชิญปัญหาเฉพาะหน้าหลายอย่าง อาทิ ราคาผลผลิตทางการเกษตรซึ่งเป็นไปตามตลาดโลกโดยเกษตรกรไม่สามารถควบคุมราคาเองได้ เกษตรกรโดยส่วนใหญ่จึงเป็นคนยากจนและมีระดับความรู้เรื่องทางการเงินค่อนข้างต่ำทำให้อาจกลายเป็นอุปสรรคในการจัดเศรษฐกิจครัวเรือนเช่นกัน (สถาบันคีนันแห่งเอเชีย, 2558)

การจัดการเศรษฐกิจครัวเรือน

สาขาวิชาที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจคือสาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ ซึ่งเศรษฐศาสตร์ตรงกับคำในภาษาอังกฤษว่า ECONOMICS แล้วจะพบว่ามีรากศัพท์มาจากภาษากรีก 2 คำรวมกัน คือ “OIKOS” ซึ่งตรงกับภาษาอังกฤษว่า “house” และ “NEMEIN” ซึ่งตรงกับภาษาอังกฤษว่า “to manage” หมายถึงการบริหารจัดการ ดังนั้น เศรษฐศาสตร์ จึงหมายถึง “ศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการครอบครัว” ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับคนทุกคน (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2555) และการศึกษา

เกี่ยวกับเศรษฐกิจ ก็คือการศึกษาในด้านเศรษฐศาสตร์ ซึ่งถูกจำแนกออกเป็น 2 ระดับ ได้แก่ ระดับมหภาค และระดับจุลภาค ซึ่งเศรษฐกิจครัวเรือนนั้นจะถูกจัดให้อยู่ในเศรษฐศาสตร์ระดับจุลภาค และเกี่ยวกับสถานการณ์ของเศรษฐกิจภาคครัวเรือนนั้น พบว่า ในปีพ.ศ. 2564 ครัวเรือนทั่วประเทศ มีรายได้ทั้งสิ้นเฉลี่ยเดือนละ 27,352 บาท ส่วนใหญ่เป็นรายได้จากการทำงาน 18,255 บาท ซึ่งได้แก่ ค่าจ้างและเงินเดือน 11,639 บาท กำไรสุทธิจากการทำธุรกิจ 4,319 บาท และกำไรสุทธิจากการทำการเกษตร 2,297 บาท ส่วนรายได้ที่ไม่เป็นตัวเงินซึ่งอยู่ในรูปสวัสดิการ/สินค้าบริการต่าง ๆ ที่ได้รับมาโดยไม่ต้องซื้อ (รวมประเมินค่าเช่าบ้าน/บ้านของตนเอง) 4,650 บาท รายได้ที่ไม่ได้เกิดจากการทำงาน เช่น รายได้จากเงินที่ได้รับความช่วยเหลือจากรัฐหรือบุคคลอื่นนอกครัวเรือน 3,869 บาท และรายได้ไม่ประจำและจากทรัพย์สิน 577 บาท (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2564) และเมื่อพิจารณาภาวะเศรษฐกิจครัวเรือนของครอบครัวเกษตรกรโดยเฉพาะ พบว่า มีรายได้เฉลี่ยเดือนละ 16,447.75 บาท และมีรายจ่ายเฉลี่ยเดือนละ 10,240.83 บาท ซึ่งเท่ากับว่าเกษตรกรมีรายได้สุทธิโดยเฉลี่ยเพียงเดือนละ 6206.91 บาท ซึ่งแตกต่างจากเกณฑ์ที่ใช้กำหนดภาวะความยากจนของเกษตรกรไม่มากนัก โดยเกณฑ์ดังกล่าวระบุว่าครัวเรือนที่ยากจนมีรายได้เฉลี่ยเพียงเดือนละ 1,534.75 (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2564) นอกจากนี้แล้วในด้านหนี้สิน พบว่า ครัวเรือนที่ยากจนมีหนี้ 151,073 บาทต่อครัวเรือนต่อปี ครัวเรือนที่อาศัยอยู่ในภาคเหนือมีหนี้สินเฉลี่ยสูงสุดคือ 278,538 บาทต่อครัวเรือนต่อปี ส่วนครัวเรือนที่อาศัยอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีหนี้สินต่ำสุด 167,256 บาทต่อครัวเรือนต่อปี ครัวเรือนที่ยากจนที่อาศัยอยู่ในภาคเหนือ มีหนี้สินเฉลี่ยสูงสุด 303,700 บาทต่อครัวเรือนต่อปี ส่วนครัวเรือนที่ยากจนที่อาศัยอยู่ในภาคใต้มีหนี้สินต่ำสุด 102,189 บาทต่อครัวเรือนต่อปี

ข้อมูลที่น่าเสนอแสดงให้เห็นว่าปัจจุบันครอบครัวเกษตรกรในทุกภาคของประเทศไทยยังคงมีหนี้สิน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการจัดการเศรษฐกิจของภาคครัวเรือนยังคงมีปัญหา ซึ่งสิ่งนี้ถือเป็นตัวชี้วัดถึงระดับการพัฒนาของสังคมด้วยเช่นกัน นอกจากนี้แล้วเมื่อกล่าวถึงเศรษฐศาสตร์ ซึ่งเป็นองค์ความรู้ด้านเศรษฐกิจนั้น Alain Noel (1987) อธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า เศรษฐศาสตร์เป็นองค์ความรู้ที่มุ่งศึกษาพฤติกรรมและการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างตัวแสดงทางเศรษฐกิจและการทำงานของเศรษฐกิจ โดยที่เศรษฐศาสตร์จุลภาคเป็นการวิเคราะห์องค์ประกอบหลักในระบบเศรษฐกิจ รวมทั้งตัวแสดงและตลาดที่เป็นปัจเจกบุคคล และการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกัน รวมถึงผลลัพธ์ของปฏิสัมพันธ์นั้น และตัวอย่างของตัวแสดงที่เป็นปัจเจกรวมถึงครัวเรือน ได้แก่ ภาคธุรกิจ ผู้ซื้อและผู้ขาย ในขณะที่เศรษฐศาสตร์มหภาคหรือในระดับประเทศจะเป็นการวิเคราะห์เศรษฐกิจในภาพรวมหมายถึง การผลิตมวลรวม การบริโภค การออม และการลงทุน และปัญหาที่กระทบ รวมทั้งการไม่ได้ใช้ของทรัพยากรต่าง ๆ อาทิ ทุน แรงงาน และที่ดินรวมทั้งสถานะเงินเฟ้อที่แสดงถึงการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และนโยบายสาธารณะที่จัดการปัญหาเหล่านั้น อาทิ นโยบายด้านการเงินและการคลัง รวมทั้งนโยบายอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง ในขณะที่ Adam Smith (1776) เคยกล่าวไว้ในช่วงเวลาก่อนนี้ว่า การผลิตนั้นสามารถเพิ่มได้ด้วย การใช้เทคโนโลยี หรือ นวัตกรรมใหม่ ๆ และการแบ่งงานกันทำ โดยการใช้เทคโนโลยีเข้ามาช่วย จะสามารถทุ่มแรงของแรงงานในการผลิตได้มาก

เช่น นำเครื่องจักรใหม่ ๆ มาใช้ และเมื่อนำมาอธิบายเกี่ยวกับเศรษฐกิจครัวเรือนจะสอดคล้องกับความคิดเห็นของอนุวัต สงสม (2552) กล่าวว่า เศรษฐกิจของภาคครัวเรือน หมายถึง ข้อมูลทางเศรษฐกิจของครัวเรือนที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่ของแต่ละจังหวัดโดยอ้างอิงตามบ้านเลขที่ของกรมการปกครอง โดยค่าสถิติของตัวแปรทางเศรษฐกิจต่าง ๆ จะพิจารณาจากสมาชิกทุกคนที่อยู่อาศัยในครัวเรือนนั้น ๆ เช่น ปริมาณผลผลิต รายได้ การออม และหนี้สินในระดับครอบครัว เศรษฐกิจครัวเรือนจึงเป็นข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการผลิตและจำหน่ายของภาคครัวเรือนซึ่งส่งผลให้เกิด ผลผลิต รายได้ เงินออมและหนี้สิน ดังนั้น การจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนจึงเป็นการจัดการในสิ่งเหล่านี้ และจากการศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจครัวเรือน พบว่ามีงานวิจัยใน 4 ลักษณะคืองานวิจัยเกี่ยวกับแนวทางหรือวิธีการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือน งานวิจัยเกี่ยวกับระดับความสามารถในการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือน งานวิจัยเกี่ยวกับสถานการณ์ของเศรษฐกิจครัวเรือน และงานวิจัยเกี่ยวกับการแก้ปัญหาผลิตทางการเกษตร ดังนี้

โดยงานวิจัยเกี่ยวกับแนวทางการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือน พบว่า ส่วนใหญ่เกษตรกรจะประยุกต์ใช้แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง อาทิ ผลการวิจัยของอุกฤษฏ์ ศรีดีโรมนต์ (2556) พบว่ารูปแบบการจัดการระบบเศรษฐกิจครัวเรือนไทย ตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงที่ค้นพบ คือ ปัจจัยแห่งความสำเร็จเพื่อครัวเรือนไทย “กินที่อยู่ดี” การดำเนินงานในการส่งเสริมและสนับสนุนการจัดการระบบเศรษฐกิจครัวเรือนของภาครัฐต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องสู่การปฏิบัติ ควรกำหนดปัจจัยแห่งความสำเร็จและระบบการประเมินผลการดำเนินงานพร้อม ๆ กับการพัฒนาศักยภาพของหัวหน้าครัวเรือน ด้านปัจจัยส่วนบุคคลโดยคำนึงถึงเพศ อายุ และปัจจัยแนวทางตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ด้านระบบวิธีคิดและความเข้าใจแนวทางตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง การวางแผนทางการเงิน การลดรายจ่ายและการเพิ่มรายได้ การประหยัดและอดออม การมีส่วนร่วมของสมาชิกในครัวเรือน การจัดการความเสี่ยงและควบคุมความเสี่ยงที่อาจเกิดขึ้นในครัวเรือน และ การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน สอดคล้องกับผลการวิจัยของ ธัญญพัทธ์ วัฒนจิรพันธุ์ (2564) พบว่า แนวทางในการจัดการหนี้สินของเกษตรกรซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนเป็นการจัดการโดยใช้หลักเศรษฐกิจพอเพียงเช่นกัน และยังสอดคล้องกับผลการวิจัยของ ธัญชนก ปะวะละ และคณะ (2560) พบว่าชุมชนหรือกลุ่มเกษตรกรใช้หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน ในขณะที่ผลการวิจัยของ ธรณชนก นิลณัฏ (2558) พบว่า ครอบครัวเกษตรกรใช้วิธีการจัดทำบัญชีครัวเรือนเพื่อการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือน

ส่วนงานวิจัยที่เกี่ยวกับการศึกษาระดับความสามารถในการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนนั้น พบว่า ส่วนใหญ่ศึกษาระดับความสามารถจากองค์ประกอบบางองค์ประกอบของการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือน อาทิ ผลการวิจัยของอิพันธ์ วรรณสุริยะ (2562) เกี่ยวกับการออมซึ่งเป็นหนึ่งในกระบวนการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือน พบว่า ความสามารถในการออมของครัวเรือนสามารถเพิ่มขึ้นได้หากครัวเรือนมีรายได้เพิ่มขึ้น ครัวเรือนจึงจำเป็นต้องลดรายจ่ายและหนี้สินของครัวเรือนเพื่อให้มีรายได้เหลือสำหรับออม และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสถานการณ์ด้านเศรษฐกิจครัวเรือนส่วนใหญ่เป็นการศึกษาสถานการณ์ดังกล่าวผ่านตัวแปรหนี้สิน อาทิ ผลการวิจัยของสำนักงาน

เศรษฐกิจการเกษตร (2557) พบว่า การถือครองทำการเกษตรเป็นจำนวนมากส่งผลให้หนี้สินของครัวเรือนเกษตรเพิ่มมากขึ้น และการเพิ่มขึ้นของขนาดครัวเรือนอาจทำให้มีจำนวนแรงงานภายในครอบครัวเพิ่มขึ้นซึ่งส่งผลต่อขนาดหนี้สินของครัวเรือนในภาคเกษตร ส่วนผลการวิจัยของมูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (2558) พบว่า มีบางส่วนที่ยังคงต้องพึ่งพาเงินทุนกู้ยืมในระบบเพื่อเสริมสภาพคล่องทางการเงินของตนเอง และความสามารถในการชำระคืนหนี้ในรอบปีที่ผ่านมา นั้น เกษตรกรอย่างน้อยร้อยละ 4 ขึ้นไปในแต่ละประเภทกลุ่มตัวอย่างประสบกับปัญหาการจ่ายคืนหนี้ในระบบ ส่วนงานวิจัยด้านการจัดการผลผลิตทางการเกษตรของครอบครัวเกษตรกรซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือน ผลการวิจัยของวิศรุตฯ ทองแกมแก้ว (2559) พบว่า การเกษตรทฤษฎีใหม่มีอิทธิพลต่อการแก้วิกฤตยางพาราภาคใต้ โดยมีความสัมพันธ์สอดคล้องในทิศทางเดียวกันอย่างมีนัยสำคัญ ($\beta = .160, p < .01$) ซึ่งการเกษตรทฤษฎีใหม่สามารถอธิบายผลการแก้วิกฤตยางพาราภาคใต้ ได้ร้อยละ 23.00 นโยบายรัฐและการเกษตรทฤษฎีใหม่มีอิทธิพลร่วมกันต่อการแก้วิกฤตยางพาราภาคใต้ โดยมีความสัมพันธ์สอดคล้องในทิศทางเดียวกันอย่างมีนัยสำคัญ ($\beta = .143, p < .01$) ซึ่ง นโยบายรัฐและการเกษตรทฤษฎีใหม่สามารถอธิบายผลการแก้วิกฤตยางพาราภาคใต้ได้ร้อยละ 18.00

จากผลการวิจัยทั้งหมดที่กล่าวมา สรุปได้ว่า การจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนมีหลายวิธีการ และ งานวิจัยส่วนใหญ่จะสะท้อนถึงการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนของครอบครัวเกษตรกรในหลายมิติ ไม่ว่าจะเป็นแนวทางการจัดการ ระดับของเศรษฐกิจครัวเรือนซึ่งสะท้อนผ่านหนี้สินและการออม ซึ่งการจัดการเศรษฐกิจจะเป็นดัชนีชี้วัดระดับการพัฒนาของสังคมด้วยเช่นกัน

การพัฒนาสังคม

มนุษย์ที่เกิดมาทุกคนนับตั้งแต่เกิดจนตายจะมีส่วนเกี่ยวข้องและมีความสัมพันธ์กับบุคคลอื่น อยู่ตลอดเวลา และจำเป็นจะต้องอาศัยพึ่งพิงบุคคลอื่น ๆ อาทิ เมื่อเกิดขึ้นมาก็ต้องอาศัยพ่อแม่พี่น้องในการเลี้ยงดู และเมื่อเติบโตใหญ่ขึ้นก็ต้องมีความสัมพันธ์กับเพื่อนฝูง ครูอาจารย์ จนเมื่อพ้นวัยศึกษาเล่าเรียนก็ต้องประกอบอาชีพ ซึ่งก็จะต้องอาศัยพึ่งพิงบุคคลอื่น ๆ อีกมากมาย และการที่มนุษย์พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันนั้นก่อให้เกิดการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่ม เป็นชุมชนและเกิดเป็นระบบสังคมขึ้นในที่สุดหรือกล่าวได้ว่า สังคมคือคนจำนวนหนึ่งที่มีความสัมพันธ์ต่อกันตามระเบียบกฎเกณฑ์ โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญร่วมกัน และโครงสร้างของสังคมประกอบด้วย ความสัมพันธ์ทางสังคม ค่านิยม ความเชื่อ อัตลักษณ์ และระบบความรู้ และสังคมไทยดังที่กล่าวมาในตอนต้นนั้นโดยพื้นฐานในอดีตจะมีลักษณะเป็นสังคมเกษตรจนเมื่อเกิดการปฏิวัติอุตสาหกรรม สังคมจึงเปลี่ยนแปลงไปสู่การเป็นสังคมอุตสาหกรรมในที่สุดและการเปลี่ยนแปลงของสังคมนั้นมีปัจจัยที่เกี่ยวข้องหลายปัจจัย ได้แก่ สภาพแวดล้อม ธรรมชาติและประชากร การพัฒนาเศรษฐกิจ ทัศนคติ/ความเชื่อของคนในสังคม การเคลื่อนไหวทางสังคม กระบวนการทางวัฒนธรรม และการประดิษฐ์

คิดค้นสิ่งใหม่ ๆ โดยที่การเปลี่ยนแปลงทางสังคมจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใน 3 ด้าน ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจการเปลี่ยนแปลงด้านสังคม และการเปลี่ยนแปลงด้านวัฒนธรรม

การพัฒนาทางสังคมเกิดจากการทำงานของปัจจัยทางด้านจิตวิทยาที่เป็นแรงขับเคลื่อนให้ผู้คนในสังคมมีการกระทำและเกิดความกระตือรือร้น มีการประดิษฐ์ มีการค้นพบ มีการสร้างสรรค์ มีการแย่งชิง มีการก่อสร้างและพัฒนาสิ่งต่าง ๆ ภายในสังคม นักสังคมวิทยาที่ใช้ปัจจัยทางด้านจิตวิทยาอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคม โดย Max Webber (1947) กล่าวว่า การพัฒนาในสังคมอุตสาหกรรมสมัยใหม่ตามลัทธิทุนนิยมมีสาเหตุมาจากปัจจัยด้านจิตวิทยาที่เกิดขึ้นหลังสมัยศตวรรษที่ 16 นำเสนอเกี่ยวกับการแสวงหาสิ่งใหม่ การมุ่งสู่ความสำเร็จเพื่อให้เกิดการยอมรับทำงานหนักเพื่อสะสมความร่ำรวย เก็บออมเพื่อนำไปใช้ในการลงทุนและสร้างผลกำไรอย่างต่อเนื่อง ซึ่งเป็นแนวคิดที่ว่า การพัฒนาของสังคมมีความสัมพันธ์กับเศรษฐกิจ สอดคล้องกับความคิดเห็นของ Everett E. Hagen กล่าวว่า การเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนาทางสังคมมีการเริ่มต้นมาจากการพัฒนาเศรษฐกิจ ส่วน David C. McClelland (1961) มีความคิดเห็นว่าการพัฒนาทางเศรษฐกิจของสังคมในอดีตและปัจจุบันเป็นผลมาจากแรงจูงใจในความสำเร็จของบุคคลหากคนในสังคมมีแรงจูงใจในความสำเร็จมาก การพัฒนาทางเศรษฐกิจก็จะมีผลเจริญก้าวหน้าตามไปด้วย ซึ่งสรุปได้ว่าการพัฒนาเศรษฐกิจจะทำให้เกิดการพัฒนาสังคมนั่นเอง

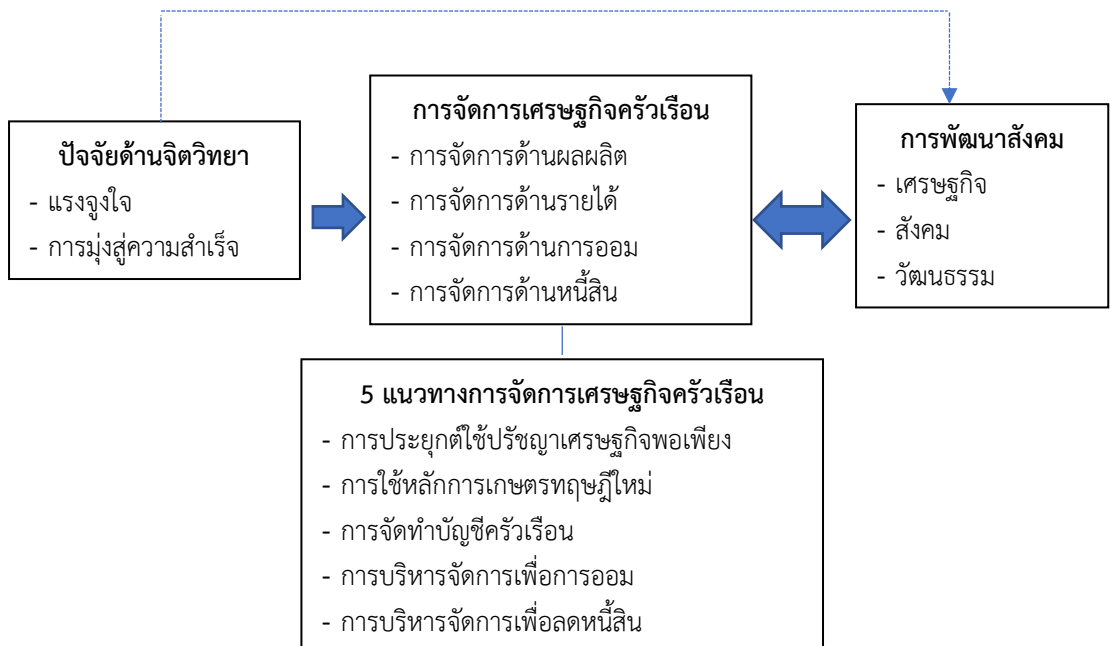
บทสรุป (Conclusion)

เกษตรกรรมเป็นอาชีพหลักและเป็นเศรษฐกิจหลักของสังคมไทยมาตั้งแต่อดีต และพัฒนาการของเกษตรกรรมในสังคมไทยเกิดขึ้นภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ โดยแบ่งออกเป็น 3 ยุค คือ ยุคเกษตรกรรมแบบยังชีพ ยุคเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ และยุคเกษตรกรรมเชิงทวิลักษณ์หรือแบบผสมผสาน ซึ่งพัฒนาการของการเกษตรในแต่ละยุคนั้น มีความเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของครอบครัวเกษตรกร และเกี่ยวข้องกับการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนของเกษตรกร โดยการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนของเกษตรกรประกอบด้วยการจัดการด้านผลผลิต การจัดการด้านรายได้ การจัดการด้านการออม และการจัดการด้านหนี้สิน ส่วนแนวทางการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนของครอบครัวเกษตรกรในทุกมิติมีหลายแนวทาง ได้แก่ การประยุกต์ใช้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง การจัดทำบัญชีครัวเรือน การจัดการด้านหนี้สิน และการจัดการด้านการออม เป็นต้น ทั้งนี้รูปแบบและระดับของการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนในระบบเกษตรกรรมแต่ละยุคก็จะมี ความแตกต่างกันออกไป ซึ่งจะสอดคล้องกับลักษณะของสังคมเกษตรในยุคนั้น ๆ และไม่ว่าจะเป็นในส่วนของการระดับผลผลิตของครัวเรือน ระดับของหนี้สิน ระดับของรายได้และระดับการออมจึงเป็นตัวชี้วัดระดับการพัฒนาของสังคมด้วยเช่นกัน ดังนั้น การจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนจึงมีความสัมพันธ์การพัฒนาสังคมและยังเป็นตัวชี้วัดระดับการพัฒนาของสังคมนั่นเอง และในขณะที่ปัจจัยด้านจิตวิทยา อาทิ แรงจูงใจ การมุ่งสู่ความสำเร็จจะช่วยผลักดันและยกระดับการจัดการด้านเศรษฐกิจครัวเรือนและนำไปสู่การพัฒนาสังคมด้วยเช่นกัน ดังนั้น จึงเป็นที่น่าสังเกตหรือน่าศึกษา

เปรียบเทียบต่อไปว่าปัจจัยด้านจิตวิทยา อาทิ แรงจูงใจ และการมุ่งสู่ความสำเร็จมีความสัมพันธ์กับการพัฒนาโดยตรงหรือไม่และอย่างไร

องค์ความรู้จากการศึกษา (Body of Knowledge)

จากการทบทวนเอกสาร แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องสามารถสังเคราะห์เป็นองค์ความรู้ได้ว่า การจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันกับระดับการพัฒนาสังคม การจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนมีแนวทางการพัฒนาด้วยวิธีการที่หลากหลาย และยังพบว่าการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนยังมีผลมาจากแรงจูงใจและการมุ่งสู่ความสำเร็จ ซึ่งสามารถนำเสนอเป็นแผนภาพแสดงความสัมพันธ์ระหว่างกัน ดังนี้

ภาพที่ 1 โครงสร้างการจัดการเศรษฐกิจครัวเรือนที่นำไปสู่การพัฒนาสังคม
ที่มา: ผู้ศึกษา

เอกสารอ้างอิง (References)

- กิตติศักดิ์ ทองมีทิพย์. (2564). พัฒนาการเกษตรกรรมของประเทศไทย: ในมิติด้านการพัฒนาชุมชน และคุณภาพชีวิต. *วารสารพัฒนศาสตร์*. 4(1), 132-162.
- ธนาคารแห่งประเทศไทย. (2555). *เศรษฐศาสตร์เล่มเดียวอยู่*. (ฉบับปรับปรุงใหม่). กรุงเทพฯ: ธนาคารแห่งประเทศไทย.

- ธรรมนูญชนก นิลมณี. (2558). การศึกษาพฤติกรรมและสภาพปัญหาการจัดทำบัญชีครัวเรือนตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อลดปัญหาหนี้สินของเกษตรกรจังหวัดปราจีนบุรี. รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี.
- ธัญญพัทธ์ วัฒนจิรพันธ์. (2564). แนวทางการแก้ไขปัญหาหนี้สินเกษตรกรตามแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงของกลุ่มเกษตรกรตำบลไร่หลักทอง อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี. วารสารสังคมศาสตร์และมานุษยวิทยาเชิงพุทธ. 6(6), 298 – 312.
- ฉันทชนก ปะวะละ และคณะ. (2560). การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนกับสิ่งแวดล้อม ตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของตำบลกำแพง อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม. รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์. มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม.
- มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย. (2558). ภาวะหนี้สินเกษตรกรและแนวทางการปรับปรุงศักยภาพการดำเนินงานกองทุนในกำกับดูแลของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์: โครงการศึกษาภาวะหนี้สินเกษตรกรและแนวทางการปรับปรุงศักยภาพการดำเนินงานกองทุนในกำกับดูแลของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์. กรุงเทพฯ: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร.
- วิศรุตฯ ทองแก้ว. (2559). การเกษตรทฤษฎีใหม่ตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียงในฐานะตัวแปรกำกับระหว่างนโยบายรัฐกับการแก้ปัญหาวิกฤตยางพาราภาคใต้. วารสารวิจัยเพื่อพัฒนาสังคมและชุมชน มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม. 3(3), 128 – 148.
- สถาบันคีนันแห่งเอเชีย. (2558). รายงานโครงการ “คนไทยก้าวไกล ใส่ใจการเงิน”. กรุงเทพฯ: มูลนิธิซีที.
- สุวิทย์ เหลืองลักษณ์. (2560). ประวัติพัฒนาการทางการเกษตร. สืบค้น 20 กรกฎาคม 2565, จาก <http://www.eco-agrotech.com/ข่าวสารสารสาระน่ารู้/ประวัติพัฒนาการทางการเกษตร.html>
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2557). ตัวชี้วัดเศรษฐกิจการเกษตรของประเทศไทย. สืบค้น 20 กรกฎาคม 2565, จาก <https://www.oae.go.th/view/1/>
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2564). การสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2564. กรุงเทพฯ: สำนักงานสถิติแห่งชาติ.
- อธิพันธ์ วรรณสุริยะ. (2562). ความสามารถในการออมของครัวเรือนไทยเปรียบเทียบระหว่างแรงงานในระบบและแรงงานนอกระบบ. วารสารเศรษฐศาสตร์และกลยุทธ์การจัดการ. 6(2), 1 – 17.
- อนุวัตร สงสม. (2552). เศรษฐกิจของภาคครัวเรือนจังหวัดปัตตานีภายใต้สถานการณ์ความไม่สงบในพื้นที่ภาคใต้. วารสารวิชาการคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์. 5(2), 37 – 70.
- อุกฤษฏ์ ศรีดิโรมนต์. (2556). การจัดการระบบเศรษฐกิจครัวเรือนไทย ตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง. ว.มร. (มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์). 7(3), 83 – 92.

-
- Adam Smith. (1776). *The Wealth of Nations*. (7thed.) Bangkok: SE-EDUCATION Public Company Limited.
- Alain Noel. (1987). Accumulation, Regulation, and Social Change: An Essay on French Political Economy. *International Organization*. 41(2), 303 – 333.
- David C. McClelland. (1961). *The Achieving Society*. New York: D. Van Nostrand Company Inc.
- Max Webber. (1947). *The Theory of Social and Economic Organization*. New York: Free Press.